

Departamento di
Enseñansa Aruba

Omschrijving van de examenstof

Vak: Economie

Leerweg: Mavo

Colofon

Dit document is een uitgave van Departamento di Enseñansa Aruba (DEA) voor het vak economie voor de mavo.

Inhoudsopgave

Colofon	3
Voorwoord	5
Inleiding	6
1. Economie in Ciclo Avansa	7
1.1 Voorgeschiedenis van het vak economie	7
1.2 De toelichting op het vak economie voor de mavo	7
1.3 Programma's voor de mavo	9
2. Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen.....	10
2.1 Het eindcijfer	10
2.2 Overzicht verdeling examenstof	11
3. Specificatie van de eindtermen voor het CE & SE.....	12
3.1 Domein A: Vaardigheden	12
3.2 Domein B: Concept schaarste en ruil	16
3.3 Domein C: Concept productie	27
3.4 Domein D: Concept markt	30
3.5 Domein E: Concept overheid.....	33
3.6 Domein F: Concept welvaart en groei.....	36
3.7 Domein G: Concept risicodekking	39
Bijlage 1 Eindtermen economie mavo	42
Bijlage 2 Toelichting toegestane hulpmiddelen	45
Bijlage 3 Betrokkenen bij de totstandkoming van de omschrijving van de examenstof	46

Voorwoord

Voor u ligt de omschrijving van de examenstof voor het vak economie voor de mavo. Dit document laat zien hoe u invulling kunt geven aan de eindtermen die op hoofdlijnen zijn vastgesteld door de minister en die vanaf augustus 2021 gelden. Het eerste centrale examen waar dit document naar verwijst wordt in mei 2023 afgenomen voor de mavo.

Het document geldt voor de vakken waarvoor examens op Aruba¹ worden gemaakt. Het document bevat zowel informatie voor het centraal examen (CE) als informatie voor het schoolexamen (SE). Bij bepaalde vakken worden uitsluitend schoolexamens afgenomen.

Het document geeft een beschrijving van de exameneisen voor een CE en verdere informatie over een of meer van de volgende onderwerpen: specificatie van het CE en het SE-examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het SE, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), toegestane hulpmiddelen. Verder bevat het suggesties en adviezen voor de inrichting van het SE, die niet in het CE voorkomen.

Dit document is tot stand gekomen in opdracht van het DEA, afdeling Curriculum Ontwikkeling.

¹ De toelichting op het CE-deel voor de vakken waarvan examens uit Nederland (Nederlands CE) afkomstig zijn, is te vinden in een syllabus, (samengesteld door het CvTE ofwel College voor Toetsen en Examens). Voor het SE-deel dient men de handreiking te raadplegen die te vinden is op de website van SLO.

Inleiding

De omschrijving van de examenstof is een nadere specificatie van het CE-deel en het SE-deel van de eindtermen en examenprogramma.

Dit document bevat per domein een toelichting. Hierin zijn zowel de subdomeinen voor het CE als voor het SE geëxpliciteerd. Bij het domein Vaardigheden zijn er per subdomein doelstellingen geformuleerd met daarbij een specificatie van de leerstof. Deze specificatie geven richting aan de invulling van deze eindterm.

Bij de andere subdomeinen zijn de eindtermen in contexten geconcretiseerd met specifieke aandachtspunten, belangrijke werkwijzen en een begrippenlijst.

De omschrijving van de examenstof stelt een leraar in staat zich een goed beeld te vormen van wat in het CE wel en niet gevraagd kan worden. De omschrijving van de examenstof is niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet expliciet in dit document staat, maar wat impliciet in het verlengde daarvan ligt. In het document staat ook de uitwerking van de eindtermen voor het SE die op dezelfde manier omschreven zijn als de eindtermen voor het CE. Verder is dit document een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een CE en/of SE voorbereiden, maar het document is ook bruikbaar voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties.

Leeswijzer

De informatie in dit document is als volgt verdeeld. Het eerste hoofdstuk bevat algemene informatie over het vak, namelijk de voorgeschiedenis, de vernieuwing en een opsomming van de domeinen en subdomeinen met een korte uitleg. In hoofdstuk 2 staat een overzicht van de examenstof, verdeeld over het CE en het SE. In hoofdstuk 3 staan de specificaties van de globale eindtermen voor het CE en het SE.

Als bijlage zijn onder andere de eindtermen opgenomen, extra informatie van de gekozen domeinen, toegestane hulpmiddelen bij de examens en een overzicht van de betrokken personen bij de totstandkoming van deze omschrijving.

1. Economie in Ciclo Avansa

1.1 Voorgeschiedenis van het vak economie

Bij de herstructurering van de tweede fase per augustus 2007 werden de vakken economie en management en organisatie (M&O) ter bevordering van de integratie samengevoegd om als één vak te worden aangeboden (Stuurgroep Herstructurering van het AVO -SHA1998). Na 10 jaar is het vak economie en M&O aan vernieuwing en actualisering toe. Ontwikkelingen binnen het onderwijs, in het vak economie, in de veranderde wereldeconomie en in de belevingswereld van de leerling vragen hierom. De perspectieven zijn:

- overladenheid van de leerstof in het vak economie en management & organisatie (M&O) met inhoudelijke aansluitingsproblemen naar het vervolgonderwijs;
- de invloed van de wereldeconomie op het bedrijfsleven;
- de belevingswereld van de leerling;
- de snelle veranderende samenleving.

Vanuit deze vier perspectieven vinden ontwikkelingen plaats die met het vak economie te maken hebben.

Uit het resultaat van een onderzoek onder docenten economie en M&O op de mavo (in mei 2015) is gebleken dat de splitsing van het vak economie/M&O in economie en bedrijfskunde de oplossing is voor de overladenheid. De splitsing zorgt voor een soepele aansluiting naar de havo en het EPI-unit Economia. Economie als mono vak bereidt de leerlingen beter voor op het vervolgonderwijs en beroepskeuzes in de economische sector.

1.2 De toelichting op het vak economie voor de mavo

Het vak economie bereidt leerlingen voor op een adequate deelname aan het maatschappelijk verkeer. Dit betekent dat leerlingen met behulp van de belangrijke economische concepten economische verschijnselen in de samenleving kunnen begrijpen. Economische verschijnselen waar ze als persoon in de verschillende rollen binnen huishoudens, bedrijven of overheidsinstellingen mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen of waar zij als lid van de (nationale en internationale) samenleving mee te maken krijgen. Voorheen werd in het vak economie op de mavo alleen volstaan met het aanbieden van theoretische en rekenkundige aanpak.

Economie, als apart en vernieuwd vak, geeft de docent meer ruimte om in te spelen op de individuele behoefte en de capaciteit van de leerling. Ook kan er meer aandacht worden besteed aan een betere wisselwerking tussen de competenties van de toekomstige jonge beroepsbeoefenaar en de vereisten in het bedrijfsleven, zodat de toekomstige beroepsbeoefenaar bijdraagt aan het scheppen van een positieve financiële situatie van de onderneming.

Ontwikkelingen binnen het onderwijs, in het vak economie, in de veranderde wereldeconomie en in de belevingswereld van de leerling vragen om vernieuwing van de eindtermen van het vak economie. Centraal staat dat leerlingen de betekenis en de relevantie van economie gaan inzien. Het gaat erom dat leerlingen de economische kijk aanleren: leren hoe ze de economische concepten in steeds nieuwe contexten kunnen toepassen. Economieonderwijs moet verder gaan dan het reproduceren van feitenkennis of het aanleren van trucjes. De taak van het onderwijs is om de leerlingen naast kennis ook de basis van conceptuele, analytische vaardigheden aan te leren. Bij de vernieuwing en actualisering van het vak economie leren de leerlingen dan ook hoe ze de economische concepten in steeds nieuwe maatschappelijke contexten kunnen herkennen, waardoor ze inzicht krijgen in de steeds veranderende economie. Eenvoudige economische verschijnselen en nieuwe maatschappelijke vraagstukken dienen om

tot transfer van het geleerde te komen: wat in de ene context is geleerd, moet in een andere context kunnen worden toegepast. Deze contexten zijn essentieel voor een goed begrip van de economie.

Naast de inzichten op de micro-economische facetten, zoals het begrijpen van hoe vraag en aanbod de prijs van een product bepalen, dienen de leerlingen ook de invloed van de marktstructuur op de prijsvorming te herkennen. De toekomstige jonge burger dient te kunnen nadenken over de macro-economische aspecten. Hij wordt in de gelegenheid gesteld inzichten te verwerven over de rol van de overheid en wat de opkomst van nieuwe economische mogelijkheden (o.a. China) voor de wereldeconomie betekent.

Leerlingen kunnen nu en later verantwoorde economische beslissingen nemen. Het economieonderwijs kan zo een bijdrage leveren aan de economische geletterdheid en burgerschapsvorming.

De leerling gaat de rol, die het vak economie in het bedrijfsleven speelt, inzien en hoe het zich verhoudt met andere vakken, zoals bedrijfskunde en wiskunde. De leerstof stimuleert het economisch inzicht van de jongeren en zorgt voor een soepele doorstroming naar het vervolgonderwijs.

De economische mechanismen in deze omschrijving zijn geformuleerd in zes concepten. Leerlingen leren deze economische concepten en de daarbij gehanteerde economische begrippen als instrument om ze in nieuwe situaties te herkennen en te kunnen toepassen. Leerlingen ontwikkelen zo een economische kijk op economische verschijnselen in de samenleving, waarvan ze zelf een onderdeel uitmaken. De leerstof sluit meer aan bij de belevingswereld van de leerlingen en stimuleert verstandige financiële keuzes te maken.

De zes concepten van het vak economie, die in de nieuwe eindtermen en omschrijving staan beschreven, zijn:

1. Schaarste en ruil
2. Productie
3. Markt
4. Overheid
5. Welvaart en groei
6. Risicodekking

1.3 Programma's voor de mavo

Overzicht van de domeinen

Het examenprogramma van het vak economie bestaat uit de volgende domeinen:

- A. Vaardigheden
- B. Concept schaarste en ruil
- C. Concept productie
- D. Concept markt
- E. Concept overheid
- F. Concept welvaart en groei
- G. Concept risicodekking

Domein A

De kandidaat kan economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten; eenvoudige rekenkundige en/of grafische economische stellingen onderbouwen; eenvoudige economische verschijnselen, waarbij twee actoren die tegenstrijdig werken, herkennen en hun belangen verdedigen.

Domein B

De kandidaat kan de invloed van beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften op het keuzeproces van de consument aangeven en beschrijven; de basisfunctie van het ruilproces aangeven en verklaren; binnen de contexten van gezinshuishoudingen, de prijs van tijd onderscheiden en uitleggen.

Domein C

De kandidaat kan vier productiefactoren in relatie tot het produceren van goederen en diensten beschrijven; een eenvoudige bedrijfskolom opstellen en de mogelijke veranderingen beschrijven en de toegevoegde waarde berekenen.

Domein D

De kandidaat kan de verschillende marktvormen onderscheiden; de werking van het marktmechanisme aan de hand van vraag en aanbod beschrijven; de werking tussen vraag en aanbod van arbeid beschrijven.

Domein E

De kandidaat kan als burger de rollen van de overheid als bewaker, werkgever, afnemer en leverancier in de economie beschrijven; kan de wijze waarop de overheid de belastingen aanwendt ter bekostiging van de collectieve goederen, sociale zekerheid en herverdeling van de inkomens beschrijven.

Domein F

De kandidaat kan op macroniveau de oorzaken en gevolgen van economische groei uitleggen; het verband leggen tussen de inkomensverdeling en welvaart met behulp van de Lorenzcurve; de schommelingen in economische groei middels de conjunctuurlijn uitleggen.

Domein G

De kandidaat kan het belang van het zich dekken tegen mogelijke schade uitleggen.

2. Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen

Het eindexamen is een essentieel onderdeel van het aangeboden onderwijs. In dit hoofdstuk is informatie te vinden over de samenstelling van het examen, de eisen die worden gesteld aan het examen en hoe de examenstof is verdeeld. Een belangrijk deel van het examen is het eindcijfer, de vaststelling van het eindcijfer wordt ook in dit hoofdstuk beschreven.

Algemene examenbeschrijving

Het examen

Het examen voor het vak economie bestaat uit een schoolexamen en een centraal examen.

Het centraal examen

Het centraal examen bestaat uit alleen een centraal schriftelijk examen. De zitting bij dit centraal schriftelijk examen duurt 150 minuten.

Het schoolexamen

Het schoolexamen kan bestaan uit de volgende onderdelen

- *schriftelijke en mondelinge toetsen*
Het werk wordt beoordeeld aan de hand van een correctievoorschrift waarin mogelijke antwoorden en een puntenverdeling zijn opgenomen.
- *praktisch opdracht/profielwerkstuk*
Elk profiel bestaat uit 1 praktisch opdracht/profielwerkstuk als onderdeel van het schoolexamen bij de reguliere mavo. Bij de praktische opdracht wordt zowel het proces als het product beoordeeld. Beoordeling vindt plaats aan de hand van vooraf aan de kandidaat bekendgemaakte criteria.

De toetsen en de opdrachten die deel uitmaken van het schoolexamen, dienen aantoonbaar representatief te zijn voor de desbetreffende eindtermen en de omschrijving van de examenstof. De vakspecifieke vaardigheden dienen een substantieel onderdeel te zijn van de toetsing in het schoolexamen.

2.1 Het eindcijfer

Het eindcijfer voor het examen komt als volgt tot stand:

Voor het vak economie wordt het cijfer voor het schoolexamen gecombineerd met het cijfer voor het centraal examen. Voor de mavo wordt het eindcijfer voor de helft ($\frac{1}{2}$) door het schoolexamen en voor de helft ($\frac{1}{2}$) door het centraal examen vastgesteld.

Het cijfer voor het schoolexamen wordt samengesteld uit de cijfers en de beoordelingen voor de schriftelijke en de mondelinge toetsen, zodanig dat de verdeling van de examenstof voor de SE aantoonbaar evenwichtig verdeeld is.

Jaarlijks wordt een Programma van Leerstof en Toetsing (PLT) door de scholen samengesteld, uitgaande van de door de minister vastgestelde eindtermen en examenprogramma, waarin de school de weging van de verschillende onderdelen van het schoolexamen vastlegt (Artikel 11 lid 2, LB-examens vwo, mavo, havo 1991GT 35, laatst gewijzigd 2015).

2.2 Overzicht verdeling examenstof

Hieronder staat de verdeling van de examenstof in het centraal examen (CE) en het schoolexamen (SE) voor het vak **economie**, mavo.

Domein	Centraal examen	Schoolexamen
Domein A: Vaardigheden		
Subdomein A1 Informatievaardigheden	■	■
Subdomein A2 Rekenkundige en wiskundige vaardigheden	■	■
Subdomein A3 Economisch inzicht	■	■
Domein B: Concept schaarste en ruil		
Subdomein B1 Schaarste		■
Subdomein B2 Ruilproces		■
Subdomein B3 De prijs van tijd	■	□
Domein C: Concept productie		
Subdomein C1 Productiefactoren	■	□
Subdomein C2 Bedrijfskolom		■
Domein D: Concept markt		
Subdomein D1 Marktvormen		■
Subdomein D2 Marktmechanisme	■	□
Subdomein D3 Arbeidsmarkt		■
Domein E: Concept overheid		
Subdomein E1 De rol van de overheid		■
Subdomein E2 Ontvangsten en uitgaven	■	□
Domein F: Concept welvaart en groei		
Subdomein F1 Economische groei	■	□
Subdomein F2 Inkomensverdeling		■
Subdomein F3 Conjunctuur	■	□
Domein G: Concept risicodekking		
Subdomein G1 Schadedekking		■
■ moet worden getoetst □ mag worden getoetst		

Tabel 1: Verdeling van de examenstof

3. Specificatie van de eindtermen voor het CE & SE

3.1 Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1 Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten. Het betreft:
 - a. economische verschijnselen, vraagstukken en ontwikkelingen beschrijven en verklaren;
 - b. relevante economische vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren;
 - c. verworven en/of aangeboden informatie over economische ontwikkelingen en vraagstukken onderzoeken en verwerken.

1a Economische verschijnselen, vraagstukken en ontwikkelingen beschrijven en verklaren	
In dit verband kan de kandidaat:	Specificatie:
oorzaken, gevolgen en oplossingen onderscheiden.	<ul style="list-style-type: none">• economische inzicht en kennis toepassen• resultaatgericht denken
gebruik maken van redeneringen binnen contexten.	<ul style="list-style-type: none">• Keuzes en beslissingen worden onderbouwd met argumenten.• Samenhang in verschillende economische situaties herkennen.
zelfredzaamheid onderscheiden als persoonlijk doel bij het budgetteren.	<ul style="list-style-type: none">• de bestedingen van de kandidaat als deel van de gezinsbestedingen onderscheiden• de (gedeeltelijke) verantwoordelijkheid van de kandidaat nu en later aangeven• de (gedeeltelijke) invloed van de kandidaat op de bestedingen van het gezin herkennen

1b Relevante economische vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren	
In dit verband kan de kandidaat:	Specificatie:
het verwerven van kennis en inzicht.	<ul style="list-style-type: none">• economische vragen herkennen en toelichten
het toepassen van economische contexten in verschillende situaties.	<ul style="list-style-type: none">• vragen formuleren• opgaven en casussen uitwerken

1c Verworven en/of aangeboden informatie over economische ontwikkelingen en vraagstukken onderzoeken en verwerken	
In dit verband kan de kandidaat:	Specificatie:
de benodigde informatie verzamelen uit bronnen.	<ul style="list-style-type: none"> • tekst, tabellen, grafieken, afbeeldingen analyseren
de gegevens en informatie van aangeboden bronnen ordenen en beoordelen.	<ul style="list-style-type: none"> • gegevens en informatie worden geordend en beoordeeld op: <ul style="list-style-type: none"> - betrouwbaarheid; - bruikbaarheid; - relevantie; representativiteit.
economische begrippen en relaties herkennen en toepassen.	<ul style="list-style-type: none"> • informatie bewerken: <ul style="list-style-type: none"> - economische begrippen en relaties in een antwoord gebruiken
feiten en meningen onderscheiden.	<ul style="list-style-type: none"> • feiten en meningen onderscheiden om relevante informatie te construeren
onderscheid maken tussen hoofd – en bijzaken.	<ul style="list-style-type: none"> • de mate van relevantie herkennen om beslissingen te nemen
informatie analyseren.	<ul style="list-style-type: none"> • informatie ontleden, ordenen en rangschikken • informatie bewerken
conclusies trekken en antwoorden formuleren.	<ul style="list-style-type: none"> • eindoordeel onderbouwen: <ul style="list-style-type: none"> - juiste relevante economische begrippen in het eindoordeel gebruiken; - conclusie verwoorden.

Subdomein A2 Rekenkundige en wiskundige vaardigheden

2. De kandidaat kan eenvoudige rekenkundige en/of grafische economische stellingen onderbouwen.

2a Reken- en wiskundige vaardigheden toepassen op economische relaties	
In dit verband kan de kandidaat:	Specificatie:
rekenregels en volgorde hanteren.	<ul style="list-style-type: none"> • vermenigvuldigen en delen; • optellen en aftrekken.
positieve en negatieve getallen, absolute en relatieve getallen hanteren.	<ul style="list-style-type: none"> • assenstelsel tekenen • begrotingsoverschotten en –tekorten berekenen • verhoudingen hanteren: <ul style="list-style-type: none"> - procenten; - procentpunten; - breuken; - decimalen; - schattingen maken. • procentuele veranderingen $(N-O)/O \times 100\%$

indexcijfers hanteren.	In eenvoudige vraagstellingen toepassen: <ul style="list-style-type: none"> • partiële indexcijfer=> nieuwjaar/ basisjaar x 100 • samengestelde ongewogen indexcijfer: <ul style="list-style-type: none"> - \sum partiële indexcijfers/ aantal; • samengestelde gewogen indexcijfer: <ul style="list-style-type: none"> - $\frac{\sum (\text{partiële indexcijfers} \times \text{gewicht})}{\sum \text{van de gewichten}}$.
afrondingen hanteren overeenkomstig de gegeven informatie.	<ul style="list-style-type: none"> • afronden van geldbedragen, indexcijfers en percentages
grafieken hanteren.	<ul style="list-style-type: none"> • lineaire vergelijking • structureren van gegevens: <ul style="list-style-type: none"> - tekenen; - aflezen; - interpreteren.

Subdomein A3 Economisch inzicht

3. De kandidaat kan eenvoudige economische verschijnselen, waarbij twee actoren die tegenstrijdig werken, herkennen en hun belangen verdedigen. Het betreft:
- a. een beargumenteerd standpunt of antwoord geven over een gegeven of zelf geformuleerde economische vraag;
 - b. twee actoren die tegenstrijdig werken en hun belangen aangeven.

3a Een beargumenteerd standpunt of antwoord geven over een gegeven of zelf geformuleerde economische vraag	
In dit verband kan de kandidaat:	Specificatie:
feiten en meningen onderscheiden.	<ul style="list-style-type: none"> • met de verzamelde feiten en meningen een eigen standpunt formuleren
belangen van diverse actoren herkennen.	<ul style="list-style-type: none"> • actoren met verschillende belangen onderscheiden: <ul style="list-style-type: none"> - consumenten; - producenten; - werkgevers; - werknemers; - verenigingen; - burgers; - overheid; - bankwezen.
relaties leggen met omstandigheden en achtergronden.	<ul style="list-style-type: none"> • Om een vergelijking te kunnen maken is het nodig dat er relaties tussen de verschillende begrippen worden gelegd om een ruimer begrippenstelsel – concept – te vormen.

3b Twee actoren die tegenstrijdig werken en hun belangen aangeven	
In dit verband kan de kandidaat:	Specificatie:
de rol en de perspectieven van de verschillende actoren herkennen.	<ul style="list-style-type: none"> • Met behulp van voorbeelden kan de kandidaat binnen huishoudens, bedrijven of overheidsinstellingen zijn rol toelichten.
een eenvoudig conflict van belangen herkennen en aangeven.	<ul style="list-style-type: none"> • rekening houden met waarden en opvattingen van anderen

3.2 Domein B: Concept schaarste en ruil

Subdomein B1 Schaarste

4. De kandidaat kan de invloed van beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften op het keuzeproces van de consument aangeven en beschrijven. Het betreft:
- de invloed van beschikbaarheid van beperkte middelen op consumptie;
 - de vraag naar goederen en diensten op basis van voorkeuren (preferenties) van de consument;
 - het verschil tussen zelfvoorziening en collectieve voorzieningen als alternatief voor kopen.

4a. De invloed van beschikbaarheid van beperkte middelen op consumptie		
In dit verband kan de kandidaat: de invloed van beschikbaarheid van beperkte middelen op consumptie binnen bepaalde contexten herkennen en beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Beperkte middelen bepalen de consumptie. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de relatie tussen beperkte mogelijkheden voor consumptie door gebrek aan tijd en geld aangeven; • de noodzaak om prioriteiten te herkennen en te stellen en dit toe te passen; • behoeften inventariseren en deze rangschikken; • schaarste uitleggen; • schaarste aangeven in relatie tot beschikbaarheid van goederen. 	
Belangrijke begrippen:	Budgetplan	<ul style="list-style-type: none"> - behoeften - rangschikking van behoeften - prioriteiten stellen
	Schaarste	<ul style="list-style-type: none"> - opoffering of keuzes maken - beschikbaarheid

4b. De vraag naar goederen en diensten op basis van voorkeuren (preferenties) van de consument	
In dit verband kan de kandidaat: in contexten herkennen en beschrijven waar beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Er is onderscheid tussen basis en secundaire behoeften. • Door schaarste worden de basisbehoeften meer geconsumeerd. • Door hogere inkomens neemt de vraag naar goederen en diensten bij de consument toe.

Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften uitleggen; • (primaire) basisbehoeften en (secundaire) overige behoeften onderscheiden; • het feit dat basisbehoeften meer prioriteit hebben dan overige behoeften aangeven; • de relativiteit van het begrip 'luxe' in relatie tot het inkomen uitleggen; • goederen en diensten onderscheiden; • verbruiks- en gebruiksgoederen onderscheiden; • noodzakelijke en luxe goederen/diensten onderscheiden. 	
Belangrijke begrippen:	Behoeften	<ul style="list-style-type: none"> - preferenties - basisbehoefte of primaire behoefte: o.a. voeding, onderdak, kleding, gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid - luxe behoefte of secundaire behoefte: o.a. vakanties en andere vrijetijdsbesteding
	Consumptie	<ul style="list-style-type: none"> - goederen - diensten - gebruiksgoederen - verbruiksgoederen - collectieve voorzieningen

4c. Zelfvoorziening en collectieve voorzieningen

In dit verband kan de kandidaat:

zelfvoorziening en collectieve voorzieningen in contexten herkennen en beschrijven.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Kopen voorziet in een behoefte. • Zelfvoorziening is het zelf produceren om in eigen behoefte te voorzien. • Bij zelfvoorziening is het gebruik van natuur noodzakelijk. • De overheid voorziet in collectieve voorzieningen om de maatschappelijke behoefte te bevredigen. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • kopen en zelfvoorziening onderscheiden; • zelfvoorziening en collectieve voorzieningen onderscheiden; • zelfvoorziening als productie voor de eigen behoeften en als productie in gezinsverband uitleggen; • collectieve voorzieningen die in de gezamenlijke behoeften voorzien, beschrijven; • het gebruik van natuurlijke hulpbronnen bij zelfvoorziening beschrijven. 	
Belangrijke begrippen:	Kopen	<ul style="list-style-type: none"> - ruilmiddel - behoeftebevrediging - rekenmiddel

vervolg Belangrijke begrippen:	Zelfvoorziening	<ul style="list-style-type: none"> - eigen productie - ruil in natura - natuurlijke hulpbronnen: - grondstoffen; - energiebronnen; - schone lucht; - schoon water; - natuur. - duurzaamheid
	Collectieve voorziening	<ul style="list-style-type: none"> - collectieve goederen - productie door de overheid - betalen - subsidie

Subdomein B2 Ruilproces

5. De kandidaat kan de basisfunctie van het ruilproces aangeven en verklaren. Hij betreft daarbij:
- a. de rol van geld;
 - b. een optimale inzet van middelen;
 - c. consumentengedrag.

5a De rol van geld	
5a.1 De rol van het geld in het ruilproces	
In dit verband kan de kandidaat: in contexten herkennen en beschrijven op welke manier geld in het ruilproces een rol speelt.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Ruilproces is de basis voor een optimale inzet van middelen waarbij geld het ruilproces soepeler laat verlopen. • Koop en verkoop zijn vormen van ruil; geld fungeert hierbij als ruilmiddel. • Er bestaan drie geldfuncties. • Er zijn verschillende vormen van betalingen. • Financiële instellingen zijn als doorgeefluik van geld en/of bemiddelaars tussen vragers en aanbieders van geld.
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • koop en verkoop als vormen van ruil beschrijven; • de geldfuncties onderscheiden; • verschillende vormen van betalingen onderscheiden; • van een bankrekening saldomutaties berekenen; • debetsaldo/rood staan en creditsaldo/tegoed, debetrente en creditrente berekenen; • financiële instellingen als doorgeefluik van geld en/of bemiddelaars tussen vragers en aanbieders van geld uitleggen.

Belangrijke begrippen:	Ruil	<ul style="list-style-type: none"> - ruilproces - directe ruil: ruil in natura - indirecte ruil: <ul style="list-style-type: none"> - chartaal geld; - giraal geld.
	Geldfuncties	<ul style="list-style-type: none"> - ruilmiddel - rekenmiddel - spaarmiddel
	Courante betalingsvormen	<ul style="list-style-type: none"> - chartaal geld; <ul style="list-style-type: none"> - contante betaling. - giraal geld: <ul style="list-style-type: none"> - credit card; - debit card; - pinpas; - telebankieren.
	Bankrekening	<ul style="list-style-type: none"> - saldo - debetsaldo / rood staan - kredietsaldo/ tegoed - debetrente / kredietrente - saldomutatie
	Financiële instellingen	<ul style="list-style-type: none"> - banken - verzekeringsmaatschappijen - kredietinstellingen - pensioenfondsen
	Vragers en aanbieders van geld	<ul style="list-style-type: none"> - de gezinnen - de bedrijven - de overheid

5b. Een optimale inzet van middelen	
5b.1 De noodzakelijke inkomsten en uitgaven voor een ruilproces.	
In dit verband kan de kandidaat: in contexten inkomsten en uitgaven die een rol spelen bij het opstellen van een budgetplan herkennen.	
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Er is de noodzaak om het budget/begroting af te stemmen op de (te verwachten) ontvangsten en uitgaven van de overheid. • Inkomsten zijn uit verschillende bronnen verkrijgbaar. • Uitgaven verschillen per consument naar gelang zijn behoeften en budget.
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • het belang van een budgetplan uitleggen; • overdrachtsinkomsten onderscheiden; • huishoudontvangsten en huishouduitgaven onderscheiden; • oorzaken van verschillende inkomens onderscheiden: <ul style="list-style-type: none"> - o.a. opleidingsniveau, leeftijd, ervaring, verantwoordelijkheid, risico etc. • van gegeven huishouduitgaven per week/maand/kwartaal tot uitgaven per jaar en omgekeerd herleiden;

<p>vervolg Belangrijke werkwijzen:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • van het gemiddeld totaal aan uitgaven of reserveringen in een periode met gegeven financiële stukken berekenen: <ul style="list-style-type: none"> - de gemiddelde persoonlijke uitgaven per week/per maand/ per jaar berekenen. • berekening maken van reservering per maand, gegeven de aanschafprijs of vervangingsprijs, de gebruiksduur en een eventuele restwaarde (meer dan Afl. 1,00): <ul style="list-style-type: none"> - aan de hand van herkenbare behoeften naar duurzame consumptiegoederen zoals een wasmachine, bromscooter, computer, een berekening maken. - aanschafprijs/vervangingsprijs - restwaarde gebruiksduur in maanden • aan de hand van een gegeven budgetplan beredeneren of een bepaalde aankoop mogelijk is: <ul style="list-style-type: none"> - er prioriteiten zijn; - een uitgave uitgesteld moeten worden; - hoe bezuinigd kan worden; - wat besteed kan worden; - wat gespaard kan worden; - wat gereserveerd kan worden; - wat geleend kan worden. 	
<p>Belangrijke begrippen:</p>	<p>Inkomen uit arbeid</p>	<ul style="list-style-type: none"> - loon of salaris - prestatiebeloning - vakantiegeld - loon in natura
	<p>Inkomen uit bezit</p>	<ul style="list-style-type: none"> - rente - dividend - huur - pacht
	<p>Inkomen uit overdrachten</p>	<ul style="list-style-type: none"> - kinderbijslag - subsidies en/of toeslagen - bijstand - studiebeurs - sociale uitkeringen - studiekostenvergoeding
	<p>Ontvangsten</p>	<ul style="list-style-type: none"> - inkomen uit arbeid - inkomen uit overdrachten - inkomen uit bezit
	<p>Uitgaven</p>	<ul style="list-style-type: none"> - dagelijkse uitgaven - vaste lasten - incidentele uitgaven
	<p>Reservering</p>	<ul style="list-style-type: none"> - aanschafprijs of vervangingsprijs - restwaarde - economische levensduur

5b. een optimale inzet van middelen		
5b.2 De financieringssituatie		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten de financieringssituatie herkennen en beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Een budgetplan is een middel om financiële zelfredzaamheid te bereiken. • De financieringssituatie bepaalt de mate van uitgaven, sparen en lenen. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • budgetoverschotten of –tekorten berekenen en bepalen; • een gegeven budgetplan met de werkelijke ontvangsten en uitgaven van de overheid over dezelfde periode vergelijken; • tijdelijk of structureel liquiditeitstekort of -overschot aantonen; • de (on)mogelijkheid/zinvolheid van sparen bij (tijdelijke) liquiditeitsoverschotten uitleggen; • de (on)mogelijkheid van lenen als verantwoorde oplossing voor (tijdelijke) liquiditeitstekorten uitleggen. 	
Belangrijke begrippen:	Budgetplan	<ul style="list-style-type: none"> - prioriteiten - liquiditeitsoverschotten - liquiditeitstekorten

5c. Consumentengedrag		
5c.1 Behoeften en het ruilproces		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten behoeften die het ruilproces teweegbrengen, herkennen en beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Er is verschil in machtspositie tussen consument en producent. • De consument en de producent hebben rechten en plichten bij het ruilproces. • Er is verschil tussen persoonlijke en maatschappelijke behoeften in het ruilproces. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • verschil in machtspositie tussen consument en producent onderscheiden; <ul style="list-style-type: none"> - aantal consumenten en producenten; - rechten en plichten van consument en producent; - de invloed van productkennis op het koopgedrag van de consument. • persoonlijke en maatschappelijke behoeften van elkaar onderscheiden. 	
Belangrijke begrippen:	Machtspositie	- productkennis
	Behoeften	<ul style="list-style-type: none"> - persoonlijke behoeften: o.a. behoefte van de jeugd t.o.v. pensioengerechtigden. - maatschappelijke behoeften:

		- o.a. een schoon milieu, gelijkheid.
--	--	---------------------------------------

5c. Consumentengedrag		
5c.2 Het consumentengedrag en het ruilproces		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten het consumentengedrag dat het ruilproces teweegbrengt, uitleggen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Het consumentengedrag uit zich op verschillende wijzen. • Het consumentengedrag heeft positieve en negatieve gevolgen op de economie, de maatschappij en het milieu. • Eigen normen en waarden en die van anderen beïnvloeden het consumentengedrag. • Bestedingen hebben invloed op de productie, werkgelegenheid en het milieu. • Technologische ontwikkelingen beïnvloeden het consumentengedrag. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de invloed van eigen normen en waarden en die van anderen, wederzijdse sociale beïnvloeding en technologische ontwikkelingen op het consumentengedrag onderscheiden; • de sociaal economische factoren die consumentengedragingen beïnvloeden, toelichten; • de positieve en negatieve gevolgen van het consumentengedrag op de economie, maatschappij en het milieu onderscheiden; • de invloed van de bestedingen op werkgelegenheid en het milieu zowel in binnen- als buitenland uitleggen. 	
Belangrijke begrippen:	Consumentengedrag	<ul style="list-style-type: none"> - gezinssamenstelling - sociale beïnvloeding - trends, rages - marketing - milieu-aspecten
	Sociaal economische factoren	<ul style="list-style-type: none"> - groepsomvang - leeftijdsgroepen - behoefte - preferenties - koopkracht - bestedingen - koopgewoonten
	Maatschappelijke gevolgen	<ul style="list-style-type: none"> - milieu - werkgelegenheid - ontwikkelde en ontwikkelingslanden
	Beschikbaar budget	<ul style="list-style-type: none"> - inkomensverandering - werkgelegenheid en werkloosheid
	Technologische ontwikkelingen	<ul style="list-style-type: none"> - E-commerce

Subdomein B3 De prijs van tijd

6. De kandidaat kan, binnen de contexten van gezinshuishoudingen, de prijs van tijd onderscheiden en uitleggen. Hij betreft daarbij:
- spaar- en leenmotieven;
 - rentepercentages;
 - inflatie en deflatie.

6a. Spaar – en leenmotieven		
6a1. De mate waarin de prijs van tijd invloed heeft op spaar – en leenmotieven		
<p>In dit verband kan de kandidaat: In contexten herkennen en uitleggen dat de prijs van tijd invloed heeft op spaar- en leenmotieven.</p>		
<p>Aandachtspunten:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Consumenten hebben spaarmotieven en leenmotieven. • Sparen en lenen is het overhevelen van de koopkracht in de tijd. • Er zijn diverse leenvormen. 	
<p>Belangrijke werkwijzen:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • verschillende spaarmotieven onderscheiden; • verschillende leenmotieven onderscheiden; • diverse leenvormen beschrijven en hieruit de juiste keuze kunnen maken. 	
<p>Belangrijke begrippen:</p>	Spaarmotieven	<ul style="list-style-type: none"> - consumptie - uit voorzorg - renteopbrengst
	Leenmotieven	<ul style="list-style-type: none"> - duurzame consumptiegoederen - onroerend goed (eigen woning) - tijdelijke geldtekorten - calamiteiten
	Leenvormen	<ul style="list-style-type: none"> - persoonlijke lening - doorlopend krediet - huurkoop - koop op afbetaling

6b. Rentepercentages		
6b1. Rentepercentage als kosten voor het lenen van geld en als vergoeding voor sparen		
In dit verband kan de kandidaat: In contexten herkennen en toepassen dat rente als kosten voor het lenen van geld wordt betaald en als vergoeding voor het sparen wordt ontvangen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Verschillende leenvormen bepalen de hoogte van het rentepercentage. • Verschillende spaarvormen bepalen de hoogte van het rentepercentage. • De hoogte van het rentebedrag is afhankelijk van rentepercentage, looptijd, hoogte van het gespaarde of het geleende bedrag. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • rente berekenen als vergoeding voor het uitlenen van geld; • kredietkosten berekenen bij het uitlenen van geld; • rentepercentage, looptijd, hoogte van het gespaarde of het geleende bedrag die de hoogte van het rentebedrag bepalen, onderscheiden om een bewuste keuze te kunnen maken. 	
Belangrijke begrippen:	Leenrente	<ul style="list-style-type: none"> - kapitaal - rentepercentage - kredietkosten - looptijd
	Spaarrente	<ul style="list-style-type: none"> - kapitaal - rentepercentage - looptijd - opnamekosten
	Rentemarge	

6c. Inflatie en deflatie		
6c1. Inflatie en deflatie bij de koopkracht.		
In dit verband kan de kandidaat: In contexten inflatie en deflatie herkennen en uitleggen, tevens het berekenen van het consumentenprijsindexcijfer.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Inflatie/deflatie geeft een indicatie van prijsveranderingen die de koopkracht beïnvloedt. • De consumentenprijsindex meet de inflatie/deflatie. • De wegingsfactoren spelen een rol bij het bepalen van de inflatie/deflatie. • Goederen en diensten zijn onderhevig aan prijsveranderingen. • Het aanbod is onderhevig aan externe factoren. • Prijscompensatie is een middel om koopkrachtverlies bij inflatie tegen te gaan. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de samenhang tussen inflatie en de koopkracht uitleggen; • de oorzaken van prijsveranderingen uitleggen: <ul style="list-style-type: none"> de belangrijke oorzaken van prijsstijging: <ul style="list-style-type: none"> - de vraag naar goederen en diensten overtreft het aanbod; - daling van het aanbod o.a. door een slechte oogst, andere natuurrampen en zieke veestapels; - stijging van de vraag; - de stijging van bedrijfskosten; - de stijging van belastingen van overheidsdiensten; - het doorberekenen van gestegen prijzen van geïmporteerde goederen; - vergroting van de winstmarges leidt tot hogere prijzen. • de gevolgen van prijsveranderingen uitleggen: <ul style="list-style-type: none"> de belangrijke gevolgen van prijsstijging: <ul style="list-style-type: none"> - daling koopkracht; - onzekerheid in het economisch verkeer; - verslechtering internationale concurrentiepositie; - verandering in de vermogensposities; - daling besparingen. • het verschil tussen inflatie en deflatie uitleggen. • enkelvoudige indexcijfers van goederen en diensten berekenen en vergelijken; • berekeningen met samengestelde ongewogen en gewogen indexcijfers maken; • prijscompensatie als hulpmiddel uitleggen om koopkrachtverlies tegen te gaan. 	
Belangrijke begrippen:	Inflatie	<ul style="list-style-type: none"> - algemene prijsstijging - koopkrachtverlies - concurrentiepositie - prijscompensatie

Vervolg Belangrijke begrippen:	Deflatie	- algemene prijsdaling
	Prijsveranderingen	- prijsstijging en prijsdaling
	Consumentenprijsindexcijfer	- enkelvoudige indexcijfers - samengestelde gewogen indexcijfer - samengestelde ongewogen indexcijfer

3.3 Domein C: Concept productie

Subdomein C1 Productiefactoren

7. De kandidaat kan vier productiefactoren in relatie tot het produceren van goederen en diensten beschrijven. Hij betreft daarbij:
- de productiefactoren: natuur, arbeid, kapitaal en ondernemerschap;
 - de vier economische sectoren: primaire, secundaire, tertiaire en quataire sectoren.

7a. De productiefactoren: natuur, arbeid, kapitaal en ondernemerschap onderscheiden		
7a1. Productie van goederen en diensten komen tot stand door het ter beschikking stellen van een combinatie van vier productiefactoren.		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten het belang van duurzaamheid bij het ter beschikking stellen van productiefactoren uitleggen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Productiefactoren zijn nodig om goederen en diensten te produceren. Maatschappelijk verantwoord ondernemen draagt bij aan het verminderen van negatieve externe effecten op de maatschappij. Bij maatschappelijk verantwoord ondernemen wordt er prioriteit gegeven aan duurzaamheid boven winstgevendheid op korte termijn. Duurzame productie is een gunstige oplossing voor bedrijven om minder bedrijfskosten op lange termijn te hebben. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> productiefactoren die bij de productie van een bepaald product of een bepaalde dienst nodig zijn herkennen; goederen en diensten van elkaar onderscheiden; de invloed van duurzaamheid op het maatschappelijk verantwoord ondernemen op korte en lange termijn verklaren; de afweging van maatschappelijke kosten en baten tegen individuele kosten en baten met argumenten onderbouwen. 	
Belangrijke begrippen:	Productie	<ul style="list-style-type: none"> - producent - goederen - diensten
	Productiefactor	<ul style="list-style-type: none"> - natuur - arbeid - kapitaal - ondernemerschap
	Kosten en baten	<ul style="list-style-type: none"> - maatschappelijk - individueel - korte termijn en lange termijn

Vervolg Belangrijke begrippen:	Externe effecten	<ul style="list-style-type: none"> - negatief: <ul style="list-style-type: none"> - uitputting van grondstoffen; - aantasting natuur; - kinderarbeid. - positief: <ul style="list-style-type: none"> - werkgelegenheid; - schoon milieu; - duurzame energie.
-----------------------------------	------------------	--

7b. De vier economische sectoren: primaire sector, secundaire sector, tertiaire sector en quataire sector.

In dit verband kan de kandidaat:

in contexten economische sectoren herkennen en de mate waarin één of meerdere productiefactor(en) overheerst/overheersen identificeren.

Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn vier economische sectoren. • Een economische sector wordt gekenmerkt door de overheersende aanwezigheid van één of meerdere productiefactor(en); • Productie kan in enge en ruime zin plaatsvinden. • Productie in enge zin vindt plaats in de formele sector. • Productie in ruime zin vindt plaats zowel in de formele sector als in de informele sector. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de economische sectoren van elkaar onderscheiden; • productie in enge zin en ruime zin van elkaar onderscheiden; • de formele en informele sector van elkaar onderscheiden; • de plaats van productie in enge en ruime zin binnen de formele en informele sector verklaren. 	
Belangrijke begrippen:	Economische sectoren	<ul style="list-style-type: none"> - primaire sector - secundaire sector - tertiaire sector - quataire sector
	Productie	<ul style="list-style-type: none"> - enge zin - ruime zin - formele sector - informele sector (grijze en zwarte circuit)

Subdomein C2 Bedrijfskolom

8. De kandidaat kan een eenvoudige bedrijfskolom opstellen en de mogelijke veranderingen beschrijven en de toegevoegde waarde berekenen.

De bedrijfskolom als schematische weergave van het productieproces.		
In dit verband kan de kandidaat: vanuit contexten een bedrijfskolom opstellen en de mogelijke veranderingen beschrijven en de toegevoegde waarde berekenen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Een bedrijfskolom geeft de verwerking van grondstof tot eindproduct schematisch weer. • Elke schakel uit de bedrijfskolom voegt extra waarde toe aan het product. • Veranderingen in een bedrijfskolom vinden plaats door bedrijfseconomische beslissingen. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • een eenvoudige bedrijfskolom opstellen; • de toegevoegde waarde berekenen; • de veranderingen in de bedrijfskolom herkennen en ordenen. 	
Belangrijke begrippen:	Oerproducent Consument	
	Bedrijfskolom	<ul style="list-style-type: none"> - integratie - differentiatie - specialisatie - parallellisatie
	Toegevoegde waarde	
	Product	<ul style="list-style-type: none"> - grondstof - halffabricaat - eindproduct

3.4 Domein D: Concept markt

Subdomein D1 Marktvormen

9. De kandidaat kan de verschillende marktvormen onderscheiden.

Marktvormen met hun bijbehorende kenmerken.		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten marktvormen herkennen en onderscheiden.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none">• Er zijn twee marktvormen met elk drie kenmerken.• Een concrete markt is fysiek aanwijsbaar, een abstracte markt niet.• De marktvorm wordt medebepaald door:<ul style="list-style-type: none">- vraag en aanbod;- homogeniteit of heterogeniteit- overheid.	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none">• concrete markt en abstracte markt onderscheiden;• twee marktvormen met hun bijbehorende kenmerken aangeven.	
Belangrijke begrippen:	Soorten markten	<ul style="list-style-type: none">- concrete markt- abstracte markt
	Marktvormen	<ul style="list-style-type: none">- volkomen concurrentie- monopolie- vraag en aanbod / vragers en aanbieders- homogene goederen- heterogene goederen- toetredingsdrempel

Subdomein D2 Marktmechanisme

10. De kandidaat kan de werking van het marktmechanisme aan de hand van vraag en aanbod beschrijven.

Marktmechanisme door vraag en aanbod		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten de werking van het marktmechanisme aan de hand van vraag en aanbod beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Marktevenwicht, evenwichtsprijs en evenwichtshoeveelheid komen op de markt tot stand bij het snijpunt van de vraag- en aanbodcurve. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • op grafiekpapier een vraag- en aanbodcurve aflezen/tekenen; • de evenwichtsprijs en evenwichtshoeveelheid aflezen/berekenen; 	
Belangrijke begrippen:	Marktmechanisme	<ul style="list-style-type: none"> - vraag- en aanbodcurves - marktevenwicht - eventwichtsprijs - evenwichtshoeveelheid

Subdomein D3 Arbeidsmarkt

11. De kandidaat kan de werking tussen vraag en aanbod van arbeid beschrijven.

Tekorten en overschotten op de arbeidsmarkt.		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten de werking van het marktmechanisme op de arbeidsmarkt beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De arbeidsmarkt komt tot stand door het geheel van vraag naar en aanbod van arbeid. • Krappe arbeidsmarkt heeft werkloosheid, en ruime arbeidsmarkt heeft werkgelegenheid tot gevolg. • Een tekort en overschot op de arbeidsmarkt heeft gevolgen voor lonen, arbeidsvoorwaarden en internationale concurrentiepositie. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • krappe en ruime arbeidsmarkt onderscheiden; • veranderingen in de vraagkant en aanbodkant als oplossing voor werkloosheid aangeven. 	
Belangrijke begrippen:	Arbeidsmarkt	<ul style="list-style-type: none"> - vraag en aanbod - ruime en krappe arbeidsmarkt - arbeidsvoorwaarden - internationale concurrentiepositie - beroepsbevolking
	Werkloosheid	<ul style="list-style-type: none"> - geregistreeerde en verborgen werkloosheid - frictiewerkloosheid - seizoenswerkloosheid - regionale werkloosheid - conjunctuurwerkloosheid - structuurwerkloosheid

3.5 Domein E: Concept overheid

Subdomein E1 De rol van de overheid

12. De kandidaat kan als burger de rollen van de overheid als bewaker, werkgever, afnemer en leverancier in de economie beschrijven.

De overheid		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten het belang van de overheid als bewaker van de economische activiteiten beschrijven.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De overheid is verantwoordelijk voor aanvullende, corrigerende en voorwaardenscheppende activiteiten van de collectieve sector en particuliere sector. • De overheid stelt de randvoorwaarden vast om het gedrag van de consument en de economische activiteiten van de producent te beïnvloeden. • De overheid is werkgever van ambtenaren en opdrachtgever van contractanten. • De collectieve sector is het domein waarin de overheid als afnemer en leverancier optreedt. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de functie van de overheid als bewaker voor aanvullende, corrigerende en voorwaardenscheppende activiteiten van de collectieve sector en particuliere sector uitleggen; • de functie van overheid als werkgever van ambtenaren en opdrachtgever van contractanten herkennen; • de functie van overheid als afnemer en leverancier in de collectieve sector beschrijven. 	
Belangrijke begrippen:	Collectieve sector	<ul style="list-style-type: none"> - collectief goed - ambtenaren - contractanten - privatiseren
	Particuliere sector	<ul style="list-style-type: none"> - individueel goed - commerciële /winst strevende bedrijven

Subdomein E2 Ontvangsten en uitgaven van de overheid

13. De kandidaat kan de wijze waarop de overheid de belastingen aanwendt ter bekostiging van de collectieve goederen, sociale zekerheid en herverdeling van de inkomens beschrijven.

Overheidsbegroting							
In dit verband kan de kandidaat: in contexten de wijze waarop de overheid de belastingen aanwendt ter bekostiging van de collectieve goederen, sociale zekerheid en herverdeling van de inkomens beschrijven.							
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De overheidsontvangsten en uitgaven van de overheid staan in een jaarlijkse begroting. • De meeste overheidsontvangsten vloeien voort uit de diverse belastingen. • Belastingenheffingen op basis van draagkrachtbeginsel en profijtbeginsel zijn ten bate van de herverdeling van de inkomens. • Premieheffingen zijn om de sociale zekerheid te bekostigen. • Begrotingsoverschot en begrotingstekort ontstaan als gevolg van overheidshandelen. • Bij een begrotingstekort neemt de staatsschuld toe. • Er zijn drie oplossingen om het overheidstekort op te lossen: bezuinigen, belastingen verhogen en lenen. 						
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • overheidsontvangsten en overheidsuitgaven onderscheiden; • de functie van de belastingen verklaren; • de functie van sociale zekerheid beschrijven; • het herverdelen van de inkomens op basis van draagkrachtbeginsel en profijtbeginsel uitleggen; • begrotingsoverschot en begrotingstekort als gevolg van overheidshandelen herkennen; • toename staatsschuld bij een begrotingstekort uitleggen. 						
Belangrijke begrippen:	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tbody> <tr> <td style="width: 50%;">Overheidsontvangsten</td> <td> <ul style="list-style-type: none"> - belastingopbrengsten - overige inkomsten: <ul style="list-style-type: none"> ○ boetes ○ retributies </td> </tr> <tr> <td>Soorten belastingen</td> <td> <ul style="list-style-type: none"> - directe belastingen: <ul style="list-style-type: none"> - inkomstenbelasting; - motorrijtuigenbelasting; - loonheffingen: <ul style="list-style-type: none"> Loonbelasting en premies volksverzekering; - winstbelasting/ dividendbelasting, vennootschapsbelasting; - indirecte belastingen: <ul style="list-style-type: none"> - retributie; - boetes; - BTW; - BBO; - accijns; - toeristenheffing (room tax) </td> </tr> <tr> <td>Beginselen van belastingen</td> <td> <ul style="list-style-type: none"> - profijtbeginsel; - draagkrachtbeginsel. </td> </tr> </tbody> </table>	Overheidsontvangsten	<ul style="list-style-type: none"> - belastingopbrengsten - overige inkomsten: <ul style="list-style-type: none"> ○ boetes ○ retributies 	Soorten belastingen	<ul style="list-style-type: none"> - directe belastingen: <ul style="list-style-type: none"> - inkomstenbelasting; - motorrijtuigenbelasting; - loonheffingen: <ul style="list-style-type: none"> Loonbelasting en premies volksverzekering; - winstbelasting/ dividendbelasting, vennootschapsbelasting; - indirecte belastingen: <ul style="list-style-type: none"> - retributie; - boetes; - BTW; - BBO; - accijns; - toeristenheffing (room tax) 	Beginselen van belastingen	<ul style="list-style-type: none"> - profijtbeginsel; - draagkrachtbeginsel.
Overheidsontvangsten	<ul style="list-style-type: none"> - belastingopbrengsten - overige inkomsten: <ul style="list-style-type: none"> ○ boetes ○ retributies 						
Soorten belastingen	<ul style="list-style-type: none"> - directe belastingen: <ul style="list-style-type: none"> - inkomstenbelasting; - motorrijtuigenbelasting; - loonheffingen: <ul style="list-style-type: none"> Loonbelasting en premies volksverzekering; - winstbelasting/ dividendbelasting, vennootschapsbelasting; - indirecte belastingen: <ul style="list-style-type: none"> - retributie; - boetes; - BTW; - BBO; - accijns; - toeristenheffing (room tax) 						
Beginselen van belastingen	<ul style="list-style-type: none"> - profijtbeginsel; - draagkrachtbeginsel. 						

Vervolg Belangrijke begrippen:	Overheidsuitgaven	<ul style="list-style-type: none"> - uitgaven van departementen - uitgaven lonen ambtenaren - subsidies - collectieve goederen - stelsel van sociale zekerheid: <ul style="list-style-type: none"> - sociale voorzieningen; - sociale verzekeringen.
	Sociale voorzieningen	<ul style="list-style-type: none"> - geen premie betalen - bijstandsuitkering
	Sociale verzekeringen	<ul style="list-style-type: none"> - wel premies betalen - werknemersverzekering o.a. WW en ZW - volksverzekeringen o.a. AOW en AKW
	Overheidsbegroting	<ul style="list-style-type: none"> - begrotingsoverschot - begrotingstekort - overheidshandelen - staatsschuld

3.6 Domein F: Concept welvaart en groei

Subdomein F1 Economische groei

14. De kandidaat kan op macroniveau de oorzaken en gevolgen van economische groei uitleggen.

Oorzaken en gevolgen die de economische groei beïnvloeden.		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten oorzaken en gevolgen van de economische groei herkennen waarbij de BBP als indicator wordt gebruikt.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • Welvaart weerspiegelt de economische groei. • De economische groei is afhankelijk van de mate van het benutten van de productiefactoren. • Gevolgen van economische groei zijn: <ul style="list-style-type: none"> - meer belastinginkomsten; - meer werkgelegenheid en minder uitgave aan uitkeringen; • De BBP is een meetinstrument om de economische groei te meten in een land voor een periode (meestal per jaar). • De BBP bevat de totale beloningen van de productiefactoren en is gelijk aan het nationaal inkomen. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de BBP per hoofd van de bevolking als meetlat voor economische groei beschrijven; • beloning voor productiefactoren onderscheiden; • het totaal aan beloningen voor de productiefactoren dat gelijk is aan het nationaal inkomen herkennen; • het verband tussen toename productie en economische groei verklaren. 	
Belangrijke begrippen:	Economische groei	<ul style="list-style-type: none"> - Bruto Binnenlands Product - welvaart
	Beloning	<ul style="list-style-type: none"> - pacht/huur/lease - loon - rente - winst

Subdomein F2 Inkomensverdeling

15. De kandidaat kan het verband leggen tussen de inkomensverdeling en welvaart met behulp van de Lorenzcurve.

De Lorenzcurve		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten de Lorenzcurve herkennen en aflezen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De inkomensverdeling is op de BBP een aanvullende indicator van de welvaart. • De Lorenzcurve geeft de mate van ongelijkheid van de inkomensverdeling weer. • De overheid beïnvloedt de herverdeling van de inkomens door het toepassen van het draagkrachtbeginsel, het solidariteitsbeginsel en het profijtbeginsel om nivellering of denivellering te bereiken. • Er is verband tussen de resultaten van de Lorenzcurve en de aanpassingen van het belastingstelsel. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de mate van inkomensongelijkheid aan de hand van de Lorenzcurve uitleggen; • belastingmaatregelen die leiden tot nivellering of denivellering beschrijven. 	
Belangrijke begrippen:	Lorenzcurve	<ul style="list-style-type: none"> - inkomensverdeling - nivelleren - denivelleren
	Beginselen	<ul style="list-style-type: none"> - draagkrachtbeginsel - solidariteitsbeginsel - profijtbeginsel
	Belastingstelsel	<ul style="list-style-type: none"> - subsidies - aftrekposten - loon- en inkomstenbelasting - belastingvrij bedrag - inkomensoverdrachten - sociale zekerheid

Subdomein F3 Conjunctuur

16. De kandidaat kan de schommelingen in economische groei middels de conjunctuurlijn uitleggen.

Conjunctuurlijn		
In dit verband kan de kandidaat: In contexten de schommelingen van economische groei in de conjunctuurlijn herkennen en uitleggen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De mate van bestedingen veroorzaakt de beweging van de conjunctuur. • De schommeling van economische groei bestaat uit de wisselwerking tussen hoogconjunctuur en laagconjunctuur. • Hoogconjunctuur en laagconjunctuur hebben oorzaken en gevolgen voor werkgelegenheid en productie. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • het verschil tussen de hoogconjunctuur, laagconjunctuur en bestedingsevenwicht herkennen; • de gevolgen van hoogconjunctuur of laagconjunctuur in verband brengen met de werkgelegenheid. 	
Belangrijke begrippen:	Conjunctuur	<ul style="list-style-type: none"> - bestedingen - productiecapaciteit - bestedingsevenwicht - trend
	Laagconjunctuur	<ul style="list-style-type: none"> - conjunctuurwerkloosheid/ werkgelegenheid - productiedaling - consumptiedaling
	Hoogconjunctuur	<ul style="list-style-type: none"> - werkgelegenheid/werkloosheid - productiestijging - consumptiestijging

3.7 Domein G: Concept risicodekking

Subdomein G1 Schadedekking

17. De kandidaat kan het belang van het zich dekken tegen mogelijke schade uitleggen en de premie berekenen. Hij betreft daarbij:
- schaderisico;
 - risicodekking.

17a. Schaderisico		
17a1. Meest voorkomende risico's van schade aan personen en bedrijven categoriseren		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten verschillende soorten risico's die personen en bedrijven lopen met de bijbehorende financiële gevolgen onderscheiden.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> Risico is de kans op het lijden van schade. Er zijn verschillende soorten risico's die personen en bedrijven lopen. De materiële of niet-materiële schade wordt in geld uitgedrukt. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> risico's onderscheiden in verband met de bijbehorende verzekering; schade in materieel en niet-materieel rangschikken; financiële gevolgen van schade voor een persoon of bedrijf onderscheiden. 	
Belangrijke begrippen:	Schade	<ul style="list-style-type: none"> - materieel - niet- materieel
	Risico	<ul style="list-style-type: none"> - de grootte van de kans op schade (hoog of laag)
	Financiële gevolgen	<ul style="list-style-type: none"> - faillissement - arbeidsongeschiktheid - armoede

17b. Risicodekking		
17b1. De dekking van risico uiteenzetten		
In dit verband kan de kandidaat: in contexten de wijze waarop risico gedekt kan worden, uitleggen.		
Aandachtspunten:	<ul style="list-style-type: none"> • De verzekeraar neemt het risico van schade van personen en bedrijven over. • De verzekerde betaalt premie om tegen financiële schade gedekt te zijn. • De verzekeraar stelt wettelijke voorwaarden aan de dekking en uitbetaling. 	
Belangrijke werkwijzen:	<ul style="list-style-type: none"> • de functie van de verzekeraar uitleggen; • de verschillende risico's onderscheiden; • soorten verzekeringen met de bijbehorende premies onderscheiden; • premies van autoverzekering en brandverzekering berekenen; • wettelijke voorwaarden bij dekking van schade van verschillende soorten verzekeringen onderscheiden. 	
Belangrijke begrippen:	Risicodekking	<ul style="list-style-type: none"> - polis - poliskosten - premie - eigen risico - voorwaarden - cataloguswaarde - bonus-malus - oververzekeren - onderverzekeren
	Verzekeringen	<ul style="list-style-type: none"> - levensverzekering - brandverzekering: <ul style="list-style-type: none"> - opstalverzekering; - inboedelverzekering. - autoverzekering - WA-verzekering - ongevallenverzekering - ziekteverzekering
	Risico's	<ul style="list-style-type: none"> - overlijden - brand - diefstal - verkeersongelukken - schade aan derden - ongevallen - ziekte

BIJLAGE

Bijlage 1 Eindtermen economie mavo

De eindtermen zijn per domein en subdomeinen uitgewerkt.

Economie mavo Domein A: Vaardigheden	
Subdomein	Eindtermen
A1 Informatievaardigheden	<ol style="list-style-type: none"> 1. De kandidaat kan economische concepten herkennen en toepassen in uiteenlopende contexten. Het betreft: <ol style="list-style-type: none"> a. economische verschijnselen, vraagstukken en ontwikkelingen beschrijven en verklaren ; b. relevante economische vragen herkennen en zelfstandig vragen formuleren; c. verworven en/of aangeboden informatie over economische ontwikkelingen en vraagstukken onderzoeken en verwerken.
A2 Rekenkundige en wiskundige vaardigheden	<ol style="list-style-type: none"> 2. De kandidaat kan eenvoudige rekenkundige en/of grafische economische stellingen onderbouwen.
A3 Economisch inzicht	<ol style="list-style-type: none"> 3. De kandidaat kan eenvoudige economische verschijnselen, waarbij twee actoren die tegenstrijdig werken, herkennen en hun belangen verdedigen. Het betreft: <ol style="list-style-type: none"> a. een beargumenteerd standpunt of antwoord geven over een gegeven of zelf geformuleerde economische vraag; b. twee actoren die tegenstrijdig werken en hun belangen aangeven.

Economie mavo Domein B: Concept schaarste en ruil	
Subdomein	Eindtermen
B1 Schaarste	<ol style="list-style-type: none"> 4. De kandidaat kan de invloed van beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften op het keuzeproces van de consument aangeven en beschrijven. Het betreft: <ol style="list-style-type: none"> a. de invloed van beschikbaarheid van beperkte middelen op consumptie; b. de vraag naar goederen en diensten op basis van voorkeuren (preferenties) van de consument; c. zelfvoorziening en collectieve voorzieningen als alternatief voor kopen.
B2 Ruilproces	<ol style="list-style-type: none"> 5. De kandidaat kan de basisfunctie van het ruilproces aangeven en verklaren. Hij betreft daarbij: <ol style="list-style-type: none"> a. de rol van geld; b. een optimale inzet van middelen; c. consumentengedrag.
B3 De prijs van tijd	<ol style="list-style-type: none"> 6. De kandidaat kan, binnen de contexten van gezinshuishoudingen, de prijs van tijd onderscheiden en uitleggen. Hij betreft daarbij: <ol style="list-style-type: none"> a. spaar- en leenmotieven; b. rentepercentages; c. inflatie en deflatie.

Economie mavo
Domein C: Concept productie

Subdomein	Eindtermen
C1 Productiefactoren	7. De kandidaat kan vier productiefactoren in relatie tot het produceren van goederen en diensten beschrijven. Hij betreft daarbij: a. de productiefactoren: natuur, arbeid, kapitaal en ondernemerschap; b. de vier economische sectoren: primaire-, secundaire-, tertiaire- en quataire sectoren.
C2 Bedrijfskolom	8. De kandidaat kan een eenvoudige bedrijfskolom opstellen en de mogelijke veranderingen beschrijven en de toegevoegde waarde berekenen.

Economie mavo
Domein D: Concept markt

Subdomein	Eindtermen
D1 Marktvormen	9. De kandidaat kan de verschillende marktvormen onderscheiden.
D2 Marktmechanisme	10. De kandidaat kan de werking van het marktmechanisme aan de hand van vraag en aanbod beschrijven.
D3 Arbeidsmarkt	11. De kandidaat kan de werking tussen vraag en aanbod van arbeid beschrijven.

Economie mavo
Domein E: Concept overheid

Subdomein	Eindtermen
E1 De rol van de overheid	12. De kandidaat kan als burger de rollen van de overheid als bewaker, werkgever, afnemer en leverancier in de economie beschrijven.
E2 Ontvangsten en uitgaven van de overheid	13. De kandidaat kan de wijze waarop de overheid de belastingen aanwendt ter bekostiging van de collectieve goederen, sociale zekerheid en herverdeling van de inkomens beschrijven.

Economie mavo
Domein F: Concept welvaart en groei

Subdomein	Eindtermen
F1 Economische groei	14. De kandidaat kan op macroniveau de oorzaken en gevolgen van economische groei uitleggen.
F2 Inkomensverdeling	15. De kandidaat kan het verband leggen tussen de inkomensverdeling en welvaart met behulp van de Lorenzcurve.
F3 Conjunctuur	16. De kandidaat kan de schommelingen in economische groei middels de conjunctuurlijn uitleggen.

Economie mavo
Domein G: Concept risicodekking

Subdomein	Eindtermen
G1 Schadedekking	17. De kandidaat kan het belang van het zich dekken tegen mogelijke schade uitleggen en de premie berekenen. Hij betreft daarbij: a. schaderisico; b. risicodekking.

Bijlage 2 Toelichting toegestane hulpmiddelen

Tijdens het CE en SE zijn de volgende hulpmiddelen toegestaan:

- maximaal 1 woordenboek uit de reeks van twee namelijk: Nederlands verklarend woordenboek of Nederlands-thuistaal;
- elektronisch rekenapparaat;
- liniaal;
- twee verschillende kleurpotloden;
- ruitjespapier.

Bijlage 3 Betrokkenen bij de totstandkoming van de omschrijving van de examenstof

Voor het tot stand komen van dit vernieuwde document worden de volgende personen bedankt:
Voor de inhoudelijke bijdrage:

- Lau, J.C.
- Martinus-Mathilda, M.T.
- Vinck, E.E.

Voor de validering van het document willen we de volgende docenten van de Schoolbesturen SKOA, DPS, SPCOA, SMOA EN CSN bedanken, die hierbij betrokken waren:

- Abdul, E.
- Beckers M.
- Bruyning, C.
- Dieleman, P.
- Geerman, M.
- Heim, L.
- Holsman, J.
- Ilario, Q
- Karta S.
- Ramlall, B.
- Richardson, C.
- Sint Jago-del Prado, M.
- Tromp J.
- Tromp, S.
- Wijngaarde R.
- V.d.Linden, Y

